

Українсько-польські відносини в період Другої світової війни в контраверсійному висвітленні науковців

У статті проаналізовано праці сучасних науковців, у яких висвітлено проблему волинської трагедії 1943 р., політичний, соціальний та демографічний аспекти українсько-польського протистояння в період Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, трагедія, конфлікт, історіографія, нацистський режим.

Галайчук Ірина. Украинско-польские взаимосвязи во время Второй мировой войны в контраверсионном обзоре ученых. В статье проанализированы работы современных ученых, в которых освещаются проблема волинской трагедии 1943 г., политический, социальный и демографический аспекты украинско-польского противостояния во время Второй мировой войны.

Halaychuk Irina. Ukrainian-Polish Relations During World War II in the Scientists' Contraversion Vision.

The contemporary scientists' works are analysed in the article, where in 1943, the political, social and demographical aspects of Ukrainian-Polish resistance during World War II are depicted.

Key words: World War II, tragedy, conflict, historiographia, nazy regime.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження історії Другої світової війни давно є самостійним науковим напрямом. Останнім десятиліттям в Україні з'явився історіографічний пласт, пов'язаний із досліджуваною проблематикою. Ці різножанрові видання віддзеркалюють теперішній стан наукових досліджень в означенні тематичній ніші й водночас переконують у потребі і спеціальних розвідок, і узагальнювальних робіт, що відображають віхи, точки відліку поступу історичної науки.

Зі здобуттям Україною незалежності зусилля науковців зосередилися переважно на висвітленні питань національно-визвольних змагань українського народу в 30–50-х рр. ХХ ст. Цьому сприяло введення в науковий обіг джерел, упровадження новітніх теоретико-аналітичних методів. Важливим є і те, що сьогодні науковці кардинально переглядають типові для радянської історіографії тлумачення й положення про роль та місце означеного питання в європейській політиці 30–50-х рр. минулого століття. У цьому контексті актуальними є нові підходи висвітлення сучасними науковцями проблеми українсько-польських відносин у період Другої світової війни.

Мета статті – висвітлення сучасними науковцями проблеми українсько-польських відносин в період Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У період ПНР будь-яку інформацію про трагічний польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. не пропускала цензура. Тільки з кінця 80-х рр. за ініціативою ветеранів 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії крайової почали опитувати постраждале цивільне населення. У радянській історіографії волинська трагедія 1943 р. теж замовчувалася. Фундаментальні дослідження цієї «білої плями» розпочалися тільки в рамках робочої групи істориків при Урядовій комісії з проблеми ОУН-УПА.

На думку О. Марущенка, одним із перших про потребу створення нової історіографії проблеми, яка має відповідати нормам і запитам демократичного суспільства, висловився авторитетний дослідник воєнної історії М. Коваль, якому належать ґрунтовні праці, у яких осмислюються в історіографічному та історіософському аспектах події Другої світової війни й формується її нова історична концепція. Зокрема, у працях М. Ковалю з позицій фахівця української історії уперше у вітчизняній історіографії виокремлено й розкрито «український військово-політичний фактор у Другій світовій війні» та обґрунтовано тезу про масовий, народний характер національно-визвольного руху в Західній Україні, схарактеризовано як відкриту та запеклу громадянську війну події 1944–1945 рр. на західноукраїнських землях [1, 2].

Українсько-польські стосунки вже давно стали не лише темою запеклих політичних дискусій, а й об'єктом системного наукового аналізу. Щоб лише перерахувати імена вітчизняних фахівців із цієї проблематики, потрібно кілька сторінок, тому наведемо лише прізвища тих учених, хто зробив найбільш помітний внесок: Ю. І. Шаповал, О. Є. Лисенко, М. М. Кучерепа, І. І. Ільюшин, Л. О. Зашкіль-

няк, В. І. Сергійчук, М. М. Швагуляк, Ю. Ю. Сливка, В. Г. Дмитрук, О. В. Марущенко, В. В. Трофимович, С. А. Макачук, К. Кондратюк та ін.

Упродовж багатьох років науковці обговорювали суперечливі сторінки спільного минулого, а політики на підставі підготовлених ними матеріалів – збірників документів, монографій, публікацій у науковій періодиці – крок за кроком наближалися до порозуміння, свідченням чого стала зустріч Президентів Польщі та України на Волині влітку 2004 р. Науковим наслідком цих зусиль стала публікація матеріалів Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» за назвою «Україна – Польща: важкі питання». Завдяки цьому дослідники й читацький загал мали змогу ознайомитись із документальними пластами, які дають можливість громадянам двох країн краще зрозуміти один одного, коли йдеться про суперечливі епізоди їхнього історичного буття [2]. Під час цих зустрічей, що відбувалися у Варшаві й Луцьку, глибоко, а часом доволі гостро дискутувалися міжнаціональні відносини на теренах проживання поляків та українців. Матеріали цих семінарів опубліковано українською та польською мовами. Вони широко й глибоко відображають погляди вчених обох країн на історичне минуле двох народів [3].

Не можна не відзначити плідні зусилля в цій царині І. І. Ільюшина. Автор двох монографій та багатьох публікацій [4] зосередив свою увагу на трагічних сторінках українсько-польського протистояння, окреслив роль Армії крайової та Української повстанської армії й інших збройних формувань у його ескалації. Підбиваючи підсумки дослідження волинської трагедії як головного аспекту в українсько-польських відносинах воєнної доби, І. Ільюшин ставить таке питання: чи мав право Клячківський, займаючи найвище становище у крайовому проводі ОУН, пред'являти польському населенню згаданий вище ультиматум? Його відповідь незаперечна: «На нашу думку, відповідальність, яка була покладена на всю місцеву польську людинність за службу її окремих представників в допоміжній поліції (шутцманшафтах), об'єктивно була подібною до тої, що приписувалася в СРСР прибалтам, татарам, калмикам, чеченцям та іншим народам, які звинувачувалися в масовій колаборації з німцями» [5].

Варто також назвати праці В. І. Сергійчука [6; 7], О. О. Клименка (Олега Гайдая), Б. В. Хаварівського, В. В. Ханаса [8], С. В. Ткачова [9], які ввели в обіг нові документи й дали їм власне тлумачення. Якщо говорити про спільну ваду більшості робіт на цю тематику, то нею є надмірна увага до цифрових даних, бойових дій, політичних аспектів, у той час коли доля та почуття окремої людини, що потрапила в епіцентр подій, стоїть осторонь.

Можна загалом стверджувати, що саме вчені показують політикам шлях до зближення двох народів. Кожне непродумане, неперевірене слово може порушити баланс і дати поштовх новому витку взаємного пошуку винних.

Друга світова війна спричинила процеси і явища, відлуння яких час від часу бачимо і сьогодні. Йдеться про певні тенденції розвитку демографічної ситуації, посттравматичний синдром, соціальні наслідки війни, міжконфесійні стосунки тощо. Зокрема, у такому контексті висвітлив українсько-польські відносини О. Марущенко [10]. Автор зазначає, що і польські, й українські дослідники розглядали переважно тільки втрати польського населення. Про підрахунки втрат українського населення перед дослідниками питання не стояло. Дослідник акцентує увагу на тому, що в новітніх наукових роботах справедливо наголошено на відсутності в українській історіографії глибоких досліджень, які стосуються підрахунків і польських, і українських жертв, на потребі проведення вченими науково-виваженого та більш-менш точного обліку втрат з обох сторін, а також представлення їх балансу, неприпустимості маніпулювання заздалегідь неправдивою інформацією про кількість жертв обоєбічного протистояння.

Велике значення у вивченні суспільно-політичних процесів в Західній Україні 1939–1944 рр. мають українсько-польські відносини в цей самий період. Цьому питанню, зокрема, присвячено матеріали науково-практичної конференції на тему «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.», яка відбулася 21–22 листопада 1996 р.

Зокрема, Я. Ісаєвич у доповіді «Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків» [11] висвітлює кривавий польсько-український конфлікт на західноукраїнських землях, який включив не лише бої між українськими й польськими озброєними формуваннями, а й злочинні примусові вигнання та екстермінацію мирного населення. Польська політика була ворожа ідеї самостійності й цілісності України [11, 6].

Дослідники В. Яровий та І. Ільюшин на конференції виступили з доповіддю «Польське підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр.» [12], у якій зазначають, що проблема діяльності польського підпілля на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. тісно пов'язана з проблемою ставлення до нього місцевого українського населення. Дослідники вказують, що причини польсько-українського конфлікту у воєнні роки слід шукати в довоєнній політиці урядів Речі Посполитої щодо української меншості [12, 265].

У доповіді «Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 роках» В. Сергійчук [13] висвітлює політику радянського уряду щодо поляків на окупованих територіях Західної України. Автор указує на те, що польське населення підлягало виселенню із західних областей України на територію Польщі. Зокрема це підтверджується угодою 9 вересня 1944 р., яку підписали в Любліні Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов і Голова Польського Комітету Національного визволення Е. Осубна-Моровський. Евакуацію польського населення з областей Галичини можна засвідчити такими даними: Тернопільська – 74 467 сімей – 233 617 осіб; Станіславська – 26 568 сімей – 77 930 осіб; Львівська – 82 235 сімей – 218 711 осіб; Дрогобицька – 40 286 сімей – 115 278 осіб.

За свідченням документів, евакуйовані польські громадяни вивезли з собою велику кількість коней, великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, сільськогосподарського інвентарю і сільськогосподарських продуктів.

Дослідник С. Чапуга у доповіді «ОУН-УПА в польсько-українських відносинах у роки Другої світової війни» розповідає про ворожі українсько-польські стосунки, які призвели до кровопролитної війни між двома підпілльними арміями, яка тривала близько двох років, про захист ОУН населення від польського терору [14, 278].

Вітчизняний дослідник Ю. Шаповал наукову працю присвятив темі українсько-польських відносин у період Другої світової війни. Зокрема, його стаття має назву «Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння і баланс ненависті» [15], у якій автор розкриває суть українсько-польських суперечок, їх причини, хід та наслідки в майбутньому для обох сторін. Дослідник зазначає, що «криваве протистояння було детерміноване польським і українським обопільним екстремізмом, який робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими інтересами чи патріотизмом» [15, 111].

Цікавою є стаття «Диверсійна та терористична діяльність Армії крайової (1939–1944 рр.)», авторами якої є О. Гайдай та В. Хакас [16]. Дослідники викривають діяльність Армії крайової на території Галичини, зокрема за об'єкт своїх досліджень вони взяли територію Тернопільської області. Зі статті дізнаємося, що Армія Крайова проводила щодо українського населення жорстокий безкомпромісний курс, на терорі та залякуванні.

О. Буцько, торкаючися проблеми українсько-польського переселення, звертає увагу на те, що воно розпочалося ще під час війни у 1944 р. На думку дослідниці, квапливість уряду СРСР пояснювалася тим, що національна ворожнеча і марна боротьба, яку вело польське та українське населення в Галичині й на Волині, створювали додаткові труднощі для Червоної армії в розв'язанні військово-політичних завдань на польсько-українському прикордонні. Історик указує, що ще в період воєнних дій у Галичині та на Волині всю територію Західної України, яку населяло польське та єврейське населення (ті, що мали громадянство Польщі до 17 вересня 1939 р.), було розподілено на 18 районів. Тут велися підготовчі роботи для переселення їх до Польщі [17, 73].

У вітчизняній історіографії аспект двосторонніх відносин тривалий час через об'єктивні і суб'єктивні причини не був об'єктом комплексного наукового вивчення. У зв'язку із цим українські історики опинилися в нерівному становищі щодо своїх польських колег, які, як зазначає І. Цепенда, публікують різноманітні й численні напрацювання із цієї проблеми, загалом із польською історіографією, у якій існують кілька історичних шкіл [18, 699]. Це, на думку Ю. Сливки [19, 43], зумовлює переважно «оборонний характер» виступів і праць вітчизняних науковців на цю проблематику.

Важливо зауважити, зазначає О. Марущенко, що чимало дослідників в Україні, висвітлюючи проблеми українсько-польського протистояння, бажає уникнути однобокості, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних причин, що викликали волинську трагедію, ураховуючи дії таких структур, як УПА і АК [20, 118]. Автор акцентує увагу, що негативну роль у відносинах українців та поляків зіграли співпраця польського населення Волині й Східної Галичини з радянськими партизанами, підрозділами Червоної армії, участь поляків у складі німецьких допоміжних формувань, а також окупаційних адміністративних

органах в антиукраїнських акціях, прагнення лідерів українського підпілля бачити Західну Україну моноетнічним краєм і нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади в регіонах спільного проживання українців і поляків ще до обговорення питань територіальної належності спірних земель на передбачуваній післявоєнній міжнародній конференції.

На думку В. Литвина, в основі українсько-польського протистояння воєнного часу був територіальний чинник [21, 112]. А Л. Зашкільняк стверджує, що конфлікт у відносинах між двома народами був зумовлений утручанням німецьких та радянських чинників, екстремальними умовами війни, деморалізацією суспільства, прагненням української сторони послабити в себе в тилу «польський чинник» [22, 79].

Питанню суспільно-політичних процесів в Західній Україні 1939–1945 рр. присвячено працю В. Макаручука «Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1935–1945 рр.)» [23]. У своєму дослідженні вчений здійснює спробу дати глибоке спеціальне історико-правове висвітлення процесу воз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у контексті його відповідності нормам міжнародного права 1939–1945 рр., а також показати, що сучасний західний кордон України на його відтинку з Республікою Польща складався в непростих історичних умовах Другої світової війни [23, 74].

Висновки. Проаналізувавши наукові досягнення з досліджуваної проблематики в сучасній історіографії, варто відзначити, що оцінки багатьох тогочасних подій та явищ нині набагато об'єктивніші, ніж десятиліття тому. Це все зумовлює, з одного боку – можливість, а з іншого – нагальну потребу спільними зусиллями істориків різних поколінь у дослідженні цих питань повною мірою оцінити наслідки і значення Другої світової війни на території Західної України – цієї трагічної та великої події української і всесвітньої історії. Суттєвими факторами, що впливають на стан, розвиток і перспективи сучасної історіографії, є «архівна революція» і виведення зі спецховів величезних масивів архівних документів, відкриття доступу до зарубіжних архівних та історіографічних джерел, активізація досліджень концептуальних питань не лише в столиці, а й на регіональному рівні.

Об'єктивне дослідження цієї проблеми лише розпочалося і сподіваємося, що воно певною мірою наблизить нас до історичної правди, дасть змогу розкрити і трагедію війни з її величезними втратами, і велич подвигу українського народу, його внесок у розгром нацистського агресора та його союзників.

Список використаної літератури

1. Марущенко О. Україна в Другій світовій війні: історіографічні дослідження 90-х років / О. Марущенко // Історія в шк. – 2000. – № 5–6.
2. Україна – Польща: важкі питання : матеріали II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947». – Варшава, 1998. – Т. 1–2.
3. Україна – Польща: важкі питання : матеріали Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». – Варшава, 1998–2001. – Т. 3–5.
4. Ільюшин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (у світлі польських документів) / І. Ільюшин. – К., 2000.
5. Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі польського підпілля в Західній Україні / І. Ільюшин. – К., 2001.
6. Сергійчук В. І. Трагедія українців у Польщі / В. І. Сергійчук. – Тернопіль, 1997.
7. Сергійчук В. І. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках / В. І. Сергійчук. – К., 1999.
8. Гайдай О. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернополі 1941–1945 років / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. – Тернопіль, 1996.
9. Ткачов С. В. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля / С. В. Ткачов. – Тернопіль, 1997.
10. Марущенко О. В. Волинська трагедія 1943 р. в сучасній українській історіографії / О. В. Марущенко // Галичина. – 2004. – № 10.
11. Ісаєвич Я. Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків / Я. Ісаєвич // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ ст. : матеріали Наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / ред. М. Лесюк. – Івано-Франківськ, 1997.
12. Яровий В. Польське підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр. / В. Яровий, І. Ільюшин // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ ст. : матеріали Наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / ред. М. Лесюк. – Івано-Франківськ, 1997.

13. Сергійчук В. Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 рр. / В. Сергійчук // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ ст. : матеріали Наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / ред. М. Лесюк. – Івано-Франківськ, 1997.
14. Чапуга С. ОУН-УПА в польсько-українських відносинах у роки Другої світової війни / С. Чапуга // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ ст. : матеріали Наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / ред. М. Лесюк. – Івано-Франківськ, 1997.
15. Шаповал Ю. Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння і баланс ненависті / Ю. Шаповал // Сучасність. – 2004. – № 7–8.
16. Гайдай О. Диверсійна та терористична діяльність Армії Крайової (1939–1944 рр.) / О. Гайдай, В. Хакас // Мандрівець. – 1996. – № 4–5.
17. Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. / О. Буцько // Істор. журн. – 2005. – № 2.
18. Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 рр. в оцінках сучасних польських істориків / І. Є. Цепенда // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Сер. : Істор. науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7.
19. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Сливка. – Львів, 2003.
20. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / О. Марущенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : у 2-х кн. Кн. I. – К., 2011.
21. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин. – К., 2000.
22. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Л. Зашкільняк // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Сер. : Істор. науки. – Острог, 2003.
23. Макаруч В. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.). Історико-правове дослідження / В. Макаруч. – К., 2007. – 516 с.

Lukasz Jasina

Nieudane pojednanie. Film, Wołyń i Chełmszczyzna

Historia wymyka się nam bardzo łatwo. Niezwykle często ta nauka egzystuje również na dwóch całkowicie skontrastowanych ze sobą biegunach: naukowości i popularnej pamięci.

Kwestie kontrowersyjne dla dziejów stosunków polsko-ukraińskich – zostały już dość dawno wyjaśnione. Już przed 1989 rokiem – Polacy i Ukraińcy mierzyli się ze swoimi hańbami – czego przykładem jest choćby emigracyjny dialog Jerzego Giedroycia i Bohdana Osadczyka. Minione dwie dekady to z kolei ożywiony dialog wielu ośrodków krajowych: konferencji, monografii i spotkań. Próbowaliśmy budować polsko-ukraińskie pojednanie według wzorców pojednania polsko-niemieckiego. Trwający od kilku lat kryzys pojednania historycznego obydwu narodów okazał się jednak być dowodem na to że zbliżenia nie da się zadekretować. Uściski rąk: Aleksandra Kwaśniewskiego i Leonida Kuczmy czy Lecha Kaczyńskiego i Wiktora Juszczuki nie miały tak naprawdę przełożenia na myślenie zwykłych ludzi. Przedstawiciele elit (zazwyczaj ci sami) głosili entuzjastyczną wizję relacji Polski i Ukrainy. Przyszła bolesna weryfikacja – publiczne formułowanie oskarżeń wobec strony ukraińskiej jest teraz w modzie. Miejsce podtrzymywanych jeszcze przez Lecha Kaczyńskiego mitów o wzajemnym wybaczeniu – zajmuje mit ukraińskiego nacjonalizmu w stylu Jana Gerharda. Bywa inaczej – najpopularniejszy film jesieni 2010 roku w Polskich kinach – «Bitwa Warszawska» Jerzego Hoffmana – przywołuje in extenso – Marka Bezruczkę i rolę dowodzonych przez niego ukraińskich oddziałów w czasie obrony Zamościa i Bitwy pod Komarowem. Nie jest to zresztą nic zaskakującego w wypadku tego reżysera – jakże niesłusznie atakowano Hoffmana za «Ogniem i Mieczem». Pokazani w jego filmie historycznie bohaterowie tacy jak: Bohdan Chmielnicki czy Jeremi Wiśniowiecki byli ludźmi wielowymiarowymi. Hoffmannowska umiejętność pokazywania relacji polsko-ukraiński pogłębił późniejszy o kilka lat dokument opowiadający o dziejach Ukrainy. Polak używający metodologii Hruszewskiego do opowiadania historycznych zwycięstw i klęsk wschodniego sąsiada – to coś czego nie było.

Od początku w polsko-ukraińskim pojednaniu grała fałszywa nuta. Nie podporządkowali się jej jedynie historycy. Grzegorz Motyka czy Ihor Iljuszyn a także dziesiątki innych badaczy zajmowali się tym co